

ԳՈՐԳԱՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

Ծաւալի է ըսել որ գորգաշինութեան ղեկարարութեան ճարտարարուեստը Հայոցս մէջ ծուռացութեան մատնուած է: Ինծի ծանօթ ճիակ ուսումնասիրութիւնը Պ. Արմենակ Սազըղեանի Հրատարակածն է (1): Սոյն աշխատասիրութիւնն պարզապէս ակնարկ ձգ պիտի ըլլայ, ցոյց տալու Համար բոլոր այն նախնական ուսումնասիրութիւնները որ կարելի է ընել Հայոց մէջ գորգաշինութեան պատմութեան Համար: Առ այժմ իմ աշխատութիւններս կեդրոնացուցած եմ անգլիերէն լեզուով ընդարձակ աշխատութեան ձեռք գորգի գեղարուեստին՝ ծանաւանք ի Հայոց՝ պատմութեան վրայօր Հում նիւթեր Հաւաքելու:

Հետեւեալ ակնարկս կը բաժնեն երկու մասի, առաջինին մէջ տալով պատմական փաստեր, իսկ երկրորդ բաժնին մէջ պիտի խօսիմ հայկական կոչուած գորգերու վրայ:

Գորգին շինութեան Հնագոյն Հայրենիքը կը

11 Տիար Ա. Սազըղեան գրութիւն մը հրատարակեց 1919ին, Յուլիս 5 [թիւ 36] Դանթ շաբաթաթերթին մէջ 4, Պոլիս՝ էջ 417, «Հայ Գեղարուեստական Միութեան ուսումնասիրութիւնները» ընդհանուր խորագրին տակ, Յօդուած Ա. Հայկական Գորգերը, երեք լուսանկարներով, ստորագրուած միայն Ա. Ս. Ասիէ վերջ նշանութեամբ վերահրատարակուած նիւծորքի հոգնակ Հայաստանի շաբաթաթերթին մէջ 1929 թիւ 11 եւ 12: Դարձեալ նոյն հեղինակը, բիշ մը աւելի ճշխացնելով, հրատարակեց այդ ուսումնասիրութիւնը, Փարիզի Revue Syria, 1928, Les Tapis à Dragons et leur origine arménienne, ստորագրուած A. Sakisian: Նոյն տարին այս գրութիւնը անշատ պրոշտիւրով մըն ալ հրատարակուեցաւ Փարիզի մէջ Paul Geuthner գրատունէն, այս անգամ վեց լուսանկարներով՝ երեքը ծանօթ:

սեպէն Հայաստանը. թէեւ կարկառուն փաստեր կը պակսին եւ մենք ստիպուած ենք ծուրացկանի նըման դռնէ դուռ իյնալ Հաւաքելու Համար պատմական փշրանքներ, սակայն ատոր պատճառը նիւթի պակասը չէ, այլ ուսումնասիրութեան նիւթի գետնին անճշակութիւնն է: Հագիւ թէ տասնհինգ տարիէ ի վեր Հայկական գոյ գերու գոյութիւնը կ'արձագանգուի օտար բազմաձայն ուսումնասիրութեանց մէջ, այն ալ սնունտական արձագանգ մը: Եւ սակայն վերջնագոյն Հրատարակութիւնները անվարան ստիպուած են ընդունիլ թէ «Հայաստանի եւ Փոքր Ասիոյ մէջ» Հաւանքար գորգաշինութիւնը գոյութիւն ունէր Բրիտանիոյ թեմէ առաջ եւ Հնագոյն գորգերը որոնք մեզի Հասած են, թէեւ մասամբ ենթարկուած աւելի արեւելեան ներշնչութեամբ, գլխաւորաբար արատաւորութիւններն են այդտեղի բնաշխարհիկ գեղարուեստի մը (2):

Գորգաշինութեան Հին ճարտարարուեստ մը ըլլալուն ի Հայոց՝ գրաւական ճրն են Հէքեթները եւ աւանդութիւնները որոնք կը գտնուին Հայոցս մօտ, կը յիշեմ կարդացած ըլլալ աւանդութիւն մը Հայերէն, որուն անունը եւայլն այժմ չեմ յիշեր (3) Է աւր կը պատմուէր Հովիւ աղշկան մը թագաւորացին մը Հիտ աճունանալու պատմութիւնը. անոնց լաժանուիլը, եւ արքայազինի (կարծեմ Վաչական աւանու) բերդի մը մէջ կապալանսերու ձեռքը իյնալը, եւ իր ազատիլը գեղեցիկ գորգեր Հիւսելուն Համար, որոնց մէջ ինը ծաղիկներով եւ անասուններով կը նկարագրէ իր վիճակը: Գորգը ծախուած ըլլալով իր կնոջ, նէ կը կարգայ եւ Հասու կ'ըլլայ ամէն բանի ու կը փրկէ իր գերուած աճուսինը:

12 Oriental Rugs antique and modern, by Walter A. Hawley, 1927, New York էջ 14:
13 Ռուսահայ հրատարակութիւն մը 1900ական թուականներէն:

Հէքեաթը նախաքրիստոնէական ծագումն ունենալով նկատի առնուելով սա պարագան թէ հոն կուպաշտ քրոմեորու խօսքը կ'ըլլայ: Աւանդութիւն ճշն ալ, որ մինչեւ վերջերս Ղարաբաղի Հայոց մօտ գոյութիւն ունէր, նոյնպէս նախաքրիստոնէական երեւոյթ մը ունի: «Սրբ վերջացնում են դործուածքը եւ մետը եւ ձօտ մի արշին չգործած աւելի տեղ, խնձողք են կազմում, հարեւաններին ու բարեկամներին կանչում գորգը կարելու օրը:

«Արեւի, ածու կամ յդի կանայք այդ օրը գալիս են իրենց բախար փորձելու, տղայ կամ աղջիկ կ'ունենա՞ն թէ ոչ. դրա համար ոտային փայլ չպործուած թելերի ձէջտեղից կարում. ծակ են բաց աւանում, ածու կ'իրար անց եւ կենում երբ անցած այդ ծակով եւ ոտայինի տակ ոտները ձեկնում: Գորգը կարելուց ընկնում է նրա վրայ: Հանում են ասպը տալիս մի տղայի, որը ձի շինած գուրս է վադում. եթէ փողոցում առաջին անգամը տղայի է պատահում, ասել է այդ կինը տղայ կը ծնի, եթէ աղջկայ է պատահում՝ աղջիկ:

«Գորգը կարող կ'իր, եթէ անեցի՝ չէ, կարելուց առաջ կ'կարտը քսքսում է թելերին ու կանչում. կօրմ չի՝ խալար բերեմ, վեռ կօրի՝ քնծալ բերեմ: Ընծան ստանալուց յետոյ կարում է:

«Միջի հրաւիրում անձանց լաւ ճաշ են տալիս եւ երեկոյեան պտուղ բաժանելով. տան ծնծը նրանց օրջնելով. ճանապարհ է դնում (4):

Անտարախոյս աստիճանէ գտտ կան ուրիշ վկայութիւններ ալ հէքեաթի կամ աւանդութեան ձեւով, սակայն առ այժմ այս երկուքը բաւ կը համարեն էհեթիս համար, յուսալով որ ուրիշներ ալ ջոկուելով ուշադրութեան կը յանձնուին:

Գորգի եւ Կապերաի կամ Կարպետի (5) սահմանները եւ տարբերութիւնը չէ որ հոս կ'ուզեմ տալ. երկուքն ալ գետինը ծածկելու օթոյներ նկատուելով իբր հաւասար իբր կը հաշուեն, անոնց մի-

(4) Բուրդ գզելը եւ գորգ գործելը Ղարաբաղում, Գ. Կ. Մելիք Նահապարեանց, Հսնդէս Աւստրիայ 1928 էջ 477—478:

(5) Անդ. Նոյն իսկ եւ ալ իմաստով կարպետ յորշորշումը: Միացեալ Նահանգներու մէջ հասարակ ժողովրդական բառ մըն է carpet բառը որմէ բառեր ալ բարդուած են: Անշուշտ կապ կայ հայերէն «կարպետ»ին եւ անգլերէն carpetին միջեւ:

չեւ խտրութիւնը վերցնելով: Այս երկուքէն հնագոյնը Հայոց մէջ Կապետն է, որ նոյն իսկ Ե. դարուն թարգմանչաց ծանօթ է, որոնք Աւետարանի թարգմանութեան մէջ ալ գործածած են, «Ոչ ոք կապետէ նոր անթափ արկանէ ի վերայ հնացեալ ձորով. ապա թէ ոչ առնու լրութեանն իւրով նորն ի հնոցն անտի եւ չար եւս պատճառումս լինի (6):» Պարզ եւ որոշ ճոզմը ճ որ կրնայ պրպլտողին ախորժակը գրգռել նոր դիւտեր ընելու համար:

Ը. դարուն գորգաշինութիւնը արդէն ազգային ճարտարաբանութեան մըն է Հայաստանի մէջ, եւ այն ալ ակնառու, եւ ասոր մասին Հայ մը չէ որ կը վկայէ այլ «Արար պատմիչ Խակ Խալուս (775—786), որ Ը. դարուն Հայոց կողմէ Պաղատի Խալիֆաներուն տրուած հարկերուն ցանկին դէմ կը նշանակէ գորգեր: Ասիկա ցոյց կուտայ թէ արդէն այդ շրջանին այս արտադրութիւնը տարածուած էր երկրին մէջ եւ էր տեսակ մը ազգային ճարտարաբանութեան (7): Այս վկայութիւնը կարեւոր է շատ մը կէտերով:

Թ. Կարուն Եղիա Արաբաբայոյ ոստիկանութեան օրով Բագուանու Ս. Գրիգոր վանքը Արաբաբայիներէն կողմատուեցաւ, եւ կողմատուին մէջ կը յիշուի նաեւ «զգեղեցիկ եւ դաւաճ չքնազատես ոպաւս աւտուածակերտ խորանին, զոսկեղէնս եւ գործաթեղէնս, եւ զգունակ գունակ երանգս առաքատին սրբութեան, եւ զհանդերձանս եւ զարկանելիս» (8): Հոս գործածուած արկանելիս անտարախոյս գորգ կը նշանակէ:

Դարձեալ ասոր նման եւ այս իմաստով գործածուած բառի մը կը հանդիպին Ասողիկի մօտ: Ան յիշելով Դագիկ Շահնշահի կիող՝ Կատրանիդէ թագուհւոյն՝ Անույ Կաթուրիկէն՝ քրած նուէրները, կ'ըսէ. «Եւ զարդաբան (Կաթուրիկէն) ի գարգ ծիրանեծաղիկ, օսկեթիլ նկարագործ անկուածոց»: Հոս ալ գործածուած անկուածոցը նոյն իմաստը ունի ինչ որ արկանելիս: Որ եւ է կասած չուեն թէ այս երկուքին ալ նշանակութիւնը գորգ է:

Դարձեալ Թ. Կարուն Հայոց Սմբատ Արաբային

(6) Աւետարան Մարկոսի, դուռն 28:

(7) Les Tapis à Dragons et leur origine Arménienne, 'Extrait de la Revue Syriaca, 1928, էջ 239:

(8) Պատմ. Յովհաննէս Կաթողիկոսի, էջ 139. Տպ. Երուսաղէմ, 1867:

եւ Արաբացոց Յուսուփ ոստիկանին միջեւ եղած նուէրներու փոխանակութեան մէջ, Հայոց արքայէն տրուած նուէրներու կարգին կը յիշուի «բարեկաշիւուէջ եւ չքնադատես եւ երեւելի զարդս Հարդերձանաց, եւ նկարակերտ կազմուածս բազմակահայ կարծրութեամբ որդանայ, եւ ըմբակ եւ նուազս եւ կամար ի Համակ ոսկուոյ՝ գործ ձոնոնյական ճարտարաց, յերանգս գունակ գունակ ապակոյ» (9):»

Հոս ուշադրութիւնս կը գրաւեն «նկարակերտ, կազմուածս բազմակահայ» բառերուն, այսինքն բազմեւլու կամ վրան նստելու ճանր գորգիկներ (ձառնոթ ալժոմու Հրապարակին իբր նամագի կամ սեռնաթէ 3/5 կամ 4/7 ոտք ծաւալով) որոնք կը փութելին գետնէն բարձր նստարանի մը կամ բեմի մը վրայ, տունին մէջ կամ տունէն դուրս կանանչութեան կամ գետնին վրայ: Ահա իմ Հասկացածս կազմուածս բազմակահայ ձեւէն, ատոնք նկարակերտ եւ գունազեղ էին որդան (kirmese) կարծրի արտադրած կարծրութեամբ:

Վերի վկայութիւնները նկատի առնելով կարելի է եզրակացնել որ ԺԳ. դարէն առաջ, կամ աւելի ճիշդ՝ այդ դարուն Յովհաննէս Երզնկացիէն առաջին անգամ Հայ ծառանագործեան մէջ զօրգ բառին գործածուելէն առաջ, գորգերը Հայոց ծոտ «կապերտ» ձեւով յորջորջուելէ զատ ծանոթ էին նաեւ իբր արկանիս (անկուածոս), կազմուածս բազմակահայ, եւլն. ձեւերով:

Ճարակոյս չկայ որ շատ Հին ժամանակներուն իսկ Հայերը եղած են Մերձաւոր Արեւելքի գլխաւոր արտադրիչները: Անոնք Եւրոպայի մէջ զանազան գաղութներ կազմած, եւ ի բնէ վաճառականներ ըլլալով, արեւելեան ամէն տեսակ ապրանքներ արտածած են դէպի Եւրոպա. այն ատեն ալ՝ ինչպէս այսօր՝ Հայք կը գրաւէին արեւելեան գորգի եւրոպական Հրապարակը: Մեր գաղութներուն ի լոյս չբերուած պատմական կեանքը բոլորէ ունեւայ շատ մը կարեւոր վկայութիւններ Հայոց Եւրոպայի մէջ կատարած գորգի վաճառականութեան վրայօք: Առ այժմ Հոլանտայի Հայ գաղութին անցնալէն վկայութիւն մը կուգայ մեծ ծառայութիւն ծառայանել այդ ուղղութեամբ, թէ Հայք Եւրոպայի մէջ միակ եւ Հնագոյն վաճառականներն էին: «Ֆլանդրիայում,

յատկապէս այս գաւառի գլխաւոր քաղաք Բրիւժուս (Brugge) (10) որ այն ժամանակ՝ ինչպէս այժմ՝ կարեւոր առեւտրական նաւահանգիստ էր եւ յարաբերութեան մէջ էր Կիլիկիայի նաւահանգիստ Ալասի Հետ... մասնաւորապէս՝ իբրեւ վաճառականներ՝ Հայերի մասին յիշատակութիւն կայ 1340ին, բայց նրանք քիչ են մնացել, 1354ին Հեռացել են եւ 4 տարի յետոյ նորից երեւացել: Նըրանք գորգի առեւտրով էին պարսպում, որովհետեւ ըստ նոյն պատմագրի նոյն դարի (ԺԳ.) վերջերը «Հայերին եւ Թիւրքերին արտօնուած է եղել Բրիւժուս, եկեղեցւո առջեւ, Հրապարակի վրայ իրենց ապրանքը, այսինքն բերած նպարտները՝ ծախելու» (11):» Արդեօք այս «Թիւրքերը» նոյնպէս Հայ չէի՞ն, բայց Թըքահայապալ. ճիշտ այնպէս ինչպէս որ պարսկական Հպատակ Զուղայեցիներին Հոլանդացի պատմագիրներէց ոմանք, ըստ պաշտօնական արձանագործեան, պարզապէս «Պարսիկ» են կոչած (12): Արդարեւ իրաւ է այս, նոյն իսկ ԺԸ. դարուն Ֆրանսայի մէջ Սահն Ելթըն ոչ թէ իբր Հայ այլ իբր Պարսիկ կը ձանջցուէր, եւ այսպիսի վկայութիւններ անհատնում կարելի է տալ: Ուրեմն վերը յիշուած Թիւրք վաճառականներն ալ Հայեր էին, բայց Կիլիկիայի Հայաստանին Հպատակ չեղող Հայեր, այլ Թուրքմանիոյ, այսինքն Քոնիայի, Սիվաքի կամ Կեսարիոյ վաճառական Հայերը, որոնք 1354ին իբր Թուրք կամ Թուրքիոյ բնակիչ ծանօթ էին: Պուցէ ասիկա ուղղակի կտպ չունի ուսումնաբերութեանս բուն նիւթին Հետ, սակայն կարեւոր է անուղղակի կերպով, փաստելու Համար թէ Հայաստանի մէջ գորգի ճարտարարուեստը մեծ չափերով զարգացած ըլլալով, եւ աջբառու, եւ Հայերը ըլլալով անոր առեւտրուով Հնագոյն եւ գլխաւոր զբաղողները, այժմ Եւրոպայի զանազան նկարչական Թանգարաններու մէջ Հաւաքուած եւ ցուցադրուած Հին նկարներու մէջ գործածուած գորգի նմոյշները

(10) Brugge, Պրիւժ կամ Ֆլամաններէն՝ Brugge, այժմ պեղեճքական կարեւոր նաւահանգիստ է (1880էն ի վեր), բայց այն ժամանակ հոլանտական հող էր, «Հանդէս Ամսթըր-հայ», 1926, էջ 570):

(11) Սիսական, Վենետիկ, 1883, Հ. Դ. Ալի-շան:

(12) Հոլանտան եւ Հայերը, «Հանդէս Ամսթըրհայ», 1926, էջ 570):

(9) Նոյն, էջ 250):

ԳԵՈՐԳ ԿՈՅՁԻ ԿԵՆՊԱՆԱԳԻՐ
Նկար՝ Հանս Հոլպայնի

կամ օրինակները հայկական գորգեր են, եւ ցոյց կուտան մեզի այլ Հին գեղարուեստին մեր ծոռունեցած յառաջընթացի աստիճանը. այս նկարածեւ վկայութիւններով միայն կրնանք պատկերացնել հայկական այս գեղարուեստը, քանի որ մեր պատմիչը եւ մատենագիրը շատ ժուժկալ են իրենց ծանօթութեանց մէջ առ այս, եւ հայկական շատ Հին գորգեր ԺԳ. կամ ԺԴ. դարերէն, որոնց մասին վերջնական թուական ունենանք, կը պակսին:

Հեղինակ մը, խօսելով Ժ. դարու գորգերու վրայօք, կ'ըսէ. «Անկատար տեղեկութիւնները որոնք մեզի հասած են, ենթադրել կուտան թէ այս շէր-ջանի լաւագոյն գորգերու հաւաքումները Սուրբոյ եւ Եզրիպտոսի մզկիթները են պալատները կը զետեւէին. նկատուած էր որ անոնք բնիկներու իսկ մէտքով պատրաստուած էին. որոշ չափով անտառակուսիք իր ճիշտ է այս, քանի որ գորգաշինութիւնը այս երկիրներուն հնագոյն ճարտարարուեստներէն մին էր: Բայց աւելի հաւանական է որ գորգերուն մեծամասնութիւնը ուրիշ տեղ շինուած էր եւ մէտք անցուած իբր նուէր եւ կամ գանձուելով Հայաստան, Ասորեստան կամ Թուրքեստան, բայց

մեծ մասամբ... Պարսկաստան (13)»: Իսկ Խալդուէի վկայութիւնը կրնայ ապացուցանել որ Հայաստանի մէջ եղած արտադրութիւնը գլխաւոր եւ առաջնակարգ տեղ մը կը զբաւէր: Անշուշտ գնուելէ, նուէր եւ հարկ ստացուելէ զատ, Հայաստանէն անոնք կուգային կողպատուելով ալ, եւ եթէ Արար Խալիֆա. ները կրնային գնահատել արտադրութիւնները Հայ մատներուն եւ հանճարին, անտարակոյս կը գնահատէին նաեւ զանոնք ստեղծարարները, եւ կամայ ակամայ զանոնք կը բերէին իրենց ծոռիկ, իրենց անմիջական հսկողութեան տակ զանոնք արտադրել ստիպելու: Մեծայարգ Հեղինակը՝ Հաուլէյ՝ չ'ըսեր թէ ինչու՞ մեծ մասամբ... Պարսկաստանէն կը բերուէին Սուրբոյ եւ Եզրիպտոսի տիրապետողներու փափաքած գորգերը: Պարսկաստան 16րդ դարուն է որ կը յայտնուի իբր գորգաշինութեան կեդրոն մը, երբ Հայաստան նոյն իսկ Պարսից նահապետին կը կողպատուէր նիւթապէս եւ արնաքանկ՝ ըլլար Ֆիդէրապէս եւ այս ամէնուն հետ կը ստիպուէր իր լաւագոյն ստեղծագործող ուժերը, վաճառական, եւ ճարտարարուեստական կամ գեղարուեստական արտադրիչ, բայց թողուլ կողպատութեան մէջ ծաղիկ մինչեւ որ ուժուաւոր Հատներ լինար բնաշինոյ: Արդեօք չի՞ բաւեր անհատում շարքը Հայ պատմութեան, նաեւ Հայ դադութային պատմութեան՝ Եզրիպտոսէն մինչեւ Մանկղական նշովաստան, Արաբիայէն մինչեւ Հիւսիսային Եւրոպա, ցոյց տալու համար թէ ճիշտ է որ Հայաստան կողպատուած է բարոյապէս, նիւթապէս, ֆիդիքապէս, մտաւորապէս, եւայլն:

Պարսկաստան անցնելին մէջ ալ ներկայացուած է իբր անճարտարարուեստ երկիր մը. «Պարսկաստան նշանաւոր չէր Հին առեւտները իբր մասնաւոր արտադրութեանց վայր: Հիւսիսու եւ ներկիւն արուեստները անկասկած ի գործ կը դրուէին տիրապետող երկրին, նաեւ մեծ մասամբ իրեն ենթակայ երկիրներու մէջ, եւ պարսկական ներկերը կ'երևան ունեցած ըլլալ որոշ համբաւ մը, բայց ոչ մին իրենց այլ արտադրութիւններէն անուն շահեցաւ օտար ազգաց մէջ (14)»: Մէկ խօսքով Պարս-

(13) Oriental Rugs, Walter A. Hawley էջ 77:

(14) Seven Great Monarchies. Rawlinson, vol. 2, էջ 419:

կաստան Հիւսուածեղէններու, նաեւ գորգերու, արտադրիչ նշանաւոր երկիր ձը չէր՝ քրիստոնէութենէ առաջ շրջանի ձը, Պարսկաստան Բաբելոնէ կը ստանար իր կապեւեռները, այն Բաբելոնէն ուր այժմ ամենախեղճ գորգի ձը նմոյշը իսկ չի Հիւսուէր կամ յիշուիր, որ Քրիստոսի Ժ. դարուն իրր թէ Պարսկաստանէն կը բերէր իր գորգ՝ըը, ինչպէս որ տեսանք վիպայութեան ձէջ: Բաբելոն ալ իր կարգին անհաւանական տեղ ձըն է գորգի ճարտարարուեստի ձը՝ ո եւ է Համբուով՝ գոլութիւն տալու: Գորգ շինելու Համար նիւթ, բուրգ պէտք է. Բաբելոնի ձէջ Հին ատեն կար «Ա՛յձը... ոչխարէն աւելի Հաւարակ, ամէն պարագայի տակ գոնէ աւելի Հարաւային ծափն ձէջ. Բաբելոնական յիշատակորաններուն ձէջ ոչխարի ներկայացուցիչը չունինք. սակայն անհաւանական է որ երկիր ձը, որ այդքան առատ բուրգ կը գործածէ, պիտի գոհանար ըլլալու առանց անոր: Ամէն պարագայի ձէջ առատ էր Հիւսիսային երկիրներու ձէջ, եւ Հիւսիսային ազգերու Հարսութիւնը կը կազմէր (15)»: Զուարճալի է դիտել որ Պարսկաստան եւ Բաբելոն երկուքն ալ փոխնիփոխ իրարմէ գորգ առած ըլլալու վրայ կը պնդեն, եւ անոնցմէ ոչ մին ունի յարմարութիւնը որ կը պահանջուի գորգաշինութեան Համար, իսկ Հայը եւ Հայաստան կրնան գոհացնել բոլոր պահանջները ըլլալու Համար գորգաշինութեան Հիւսուէր Հայքները: Եփրատի եւ Տիգրիսի նաւարկութեան դիւրութիւնները բանաւոր գորգ, Հիւսող մարդ և բուրգ Հայթայթիւր. Բաբելոնի կամ Հարաւային բոլոր երկիրներուն, եւ նաեւ անկէջ՝ կարաւաններով՝ Պարսկաստանի, նկատի առնուելիք Համդիչ վաստ ձըն է: Աւարտելէ առաջ կ'ուզեմ ուշադրութեան յանձնել որ նոյն իսկ նշանաւոր պարսիկ բանաստեղծ Հաֆլը (ԺԳ. դար) իր 142րդ բանաստեղծութեան ձէջ խօսելով թանկագին իրերու ծափն, փոխանակ պարսիկ գորգերը գովելու, կ'ըլէ:

«Այո՛, աղօթելու կարպետ ձը շինուած Թուրքեստան,

Ամենակատարեալ գոյներով և զմագրութեամբ
Եթէ եղած ակնարկութիւնը Պուխարայի գորգերուն վրայցը է, որոնք այնքան նշանաւոր են իրենց Հարաւոր կարմիրներուն Համար որ կ'արժեն երգովի նոյն իսկ Հաֆլըէ, այն ատեն մէկ կէտ ձը կ'ուզեմ աւելցնել թէ Պուխարաները միշտ նոյն

(15) Անդ. էջ 162:

Նիւ Ետքի Մեքոպոլիթան Մուգետի
Ժն. դարու հայկական գորգը

գմագրութիւնը քիչ փոփոխութեամբ կը կրեն և միջազգային կերպով ճանչցուած է անոնց գմագրութիւնը Հին ժամանակներէ ի վեր իրր նաչըր Պու-

խառա՝ ՀԱՅԳԱՅԱՆԻ ԽԱՉԵՐՈՎ Ժամկուսած ըլլալուն համար:

1193ին Կիրակոս Գանձակեցի խօսելով Միթրա Գօշի Գեառայ եկեղեցւոյն վրայօք, կը վկայէ «Սա (Վաղթանակ Հաթերքեցոյ կին Սրբու Խաթուն) բազում ինչ ժամանակ եղեւ... արար եւ վարդապետ գեղեցիկ, գոտեք իւրովը՝ Ժամկուսած սուր խորանին, զարմանալի տեսողաց, ի ծագոյ ածից կակղաղունայ ներկեալ պէսպէս եւ զանազան. գործ քանդակակերպ եւ նկարեալ պատկերօք, ճշգրտադոյն Հանուածովք տնօրինականօք Փրկչին եւ այլ որբոց, որ Հիւսոյցանէր գտնողսն: Եւ որք տեսանէին, օրհնութիւն տալին Աստուծոյ որ եւս կանանց իր մատաւթիւն ոստայնանկութեան եւ Հանձար նկարակերտութեան...: Եւ ոչ այս եկեղեցւոյս (ճիւղին) արար Ժամկուսած, այլ եւ այլոց եկեղեցեաց, Հաղբատայ եւ Մակարայ վանից եւ Դատի վանաց (16)»:

Եթէ իրապէս եղած վկայութիւնը գորդի մասին է, չեմ գիտեր թէ ինչո՞ւ Գանձակեցի իր ժամանակ արդէն ծանօթ Կապերտ կամ Գորգ բառերը չի գործածեր. արդեօք ծածկույթ իբր Հոմանի՞չ դործածութեան է քիչ առաջուստ վարադոյրին, թէ այս երկուքը իրարմէ տարբեր են, ի՞նչ կրնար ըլլալ «Ի ծագոյ այժմից կակղաղունաց, ներկեալ պէսպէս եւ զանազան» եթէ ոչ դժբաժնի կամ կապերտ (քիւլիմ) ճը: Բայց կէտ ճըն ալ կայ. եղած նկարագրութեամբ ծածկուցը չէր կրնար գետին փռուիլ, առանց սրբապաշտութեան, որովհետեւ ծածկոցն էր «գործ քանդակակերտ եւ նկարեալ պատկերօք, ճշգրտագոյն Հանուածովք, ճնօրհնականօք Փրկչին եւ այլ որբոց, որ Հիւսոյցանէր գտնողսն»: Հայերը ժովկալ եղած են բնապաշտ գեղարուեստական արտայայտութեանց մէջ, քիչ թիւով քանդակներ, աւելի շատ ձեռագիրներ հասած են մեզ ուր Հայք բնապաշտ եղած ըլլան, բայց անտարակոյս երբ. վկայ Նրուսաղեմ գտնուած նուրբ, զարմանալիքն ճըշգրիտ, մօզաիկք արտայայտութիւնները (17): Թնդրին

16) Պատ. Հայոց, Կիրակոս վարդ. Գանձակեցոյ, Թիֆլիս, 1910, էջ 203:

17) Ասեկա կէտ մըն է որ կ'արժէ ուսումնասիրել: Ուրարտական քաղաքակրթութիւնը կտակած է զուհաւոր կլոր քարերով զարդարուած յատակներ նախ քան որ էէ հին քաղաքակրթութիւն. իրարու մօտ գետեղուած մասեր քարի կտորներով ծածկուած գետինները գտնէ

ամենէն տարակուսելի մասը սա է թէ արդեօք Հայք կը համարձակէին իրենց Քրիստոսին եւ իրենց սուրբերուն նուիրական պատկերացումները գորդի վրայ բանելով տնակոխ ընել: Մեզի հասած Հնա. գոյն Հայկական գորգերը աւելի քանին, խօլ բաց գեղեցիկ երեսակայնութեան ճը յոյսած ներշնչութիւնն են որոնք ստեղծած են դարդը մը պայմանաւոր նկարագրով, այնքան ինքնուրոյն որ կրնայ մաս խանել տալով քանի մը գոտեր տալ լաւագոյն ճիշդագոյնական արդիական գեղարուեստներուն:

ԺԳ. դարուն նշանաւոր Եղեղեղեցի (1240—1326) իր Քերականին մէջ կը գործածէր Գորգ եւ Կապերտ բառերը: Հայ մատենագրութեան՝ մէջ այսպէս առաջին անգամ իրապէս Գորգ բառը կը գործածուի, բառ մը որուն ծագումը ինձի անձնած չէ:

Այդ դարուն սկիզբը Եղեղեղեցի արքայ պատմիչը (1229) Հայաստան այցելեց եւ իր գրութեան մէջ Կարին քաղաքի մասին խօսած պտեն կը յիշէ թէ հոն կը շինուին մեծ գորգեր: «Եղեղեցի Քալիքալա (Qualiqala—Էրզրում) անուան դիմաց արձաղակ (Կ'ըլլայ) աւելի հին ճամբորդի մասին, կը յաւելու թէ որ յիշելէ վերջ մեծ գորգերու ծախին, կը յաւելու թէ կը կոչուէին Քալի (Qali) այս քաղաքին կրճատեալ անուամբ» (18): Իսկ Քալիքալայի մասին՝ «Այս անունը կը ներկայացնէ արքայ աղաւաղում մը Կարին քաղաքի (Garin kaghak)» (19). Հաւանաբար Քալի ըլլալ Կարին, իսկ քալա եւ չեմ ուզեր Տիար Սաղաքեանի նման քաղաքի բառին աղաւաղումը նկատել, այլ Քալի քալայի վերջին քալա մասը պարզապէս արքայ «քերք», քալաք կը նկատեն: Եթէ իրապէս քալի (քալի, գորգ) (20) բառը

նախազգադարձու եղած ըլլան մանր բուրդի կապերով իւրարու կից կապուած գորգաշինութեան, ամէն պարագայի մէջ կ'արժէ նկատել առնել թէ Հայերը հնագոյն ժողովուրդներէն են, որոնք իրենց գետինները կը զարդարէին, Այս ուղղութեամբ կատարուելիք ուսումնասիրութիւններու մեծ պէտք կայ:

18) Les Tapis à Dragons, A. Sakisian, էջ 342:

19) Անդ, նոյն:

20) Պարս-Հայ բառարանին մէջ Գեղարգ գալը (1826 Գ. Պոլսի) էջ 28. Կը կարգաւ «Քալի, օժոց, որ է սփոռոց, իսկալի, որ եւ ասի Գալիյն այսինքն Գալիչէ»:

ծագում առած է Հայաստանի Կարին անունէն, առիկա մեծ նպաստ մը կրնանք սեպել Հայ գորգաշինութեան փառքին: Ինծի Համար Դակայն աղուոր առասպելէ մը զատ արժեք մը չի ներկայացներ առիկա, թէւեւ մեծայարգ Պ. Սազրգեան կ'աճապարէ իբր վերջնական ընդունելի եւ այդպէս ալ արտայայտուի իր ուսումնասիրութեան մէջ, նկատելով յադթանակ մը՝ շահուած Հայ գորգերէն, որ իբր թէրեց անմըցելիութեամբ աշխարհի շնորհած են այս Հայ քաղաքին անունը իբր գորգերու ընդհանուր անուն: Իայց խոյրը եւ թէ Կարին կրնա՞յ իւրացնել զայդ, եւ իրաւունք ունի՞ր այդ փառքին: Ըստ իս Կարին քաղաքը Հունի գորգաշինութեան աշխարհին մէջ պէտք եղած Համբաւը՝ արժեցնելու Համար այդ պատիւը: Միայն Եվլիա Ձէլէպիի յիշատակութիւնը Կարնոյ մէջ շինուած «աշխարհամանթ» գորգերու մասին, անբաւական է Կարինը մեծ եւ նշանաւոր գորգաշինական օրրան մը նկատելու: Մարքո Փօլօ մասնաւոր կերպով չի ծանրանար Կարնոյ մասին երբ ԺԴ. դարուն իր ուղեգրութեան մէջ կը գրէ. «Թիւրքմէնիի (Սելճուք Թագաւորութեան) մէջ հրեք ազգէ անձինք կան. Թիւրքմէնները... եւ միւս բնակիչները Հայ եւ Յոյն են... որ վաճառականութեամբ ու արուեստներով կ'ապրին, աշխարհի լաւագոյն եւ ամենագեղեցիկ գորգերը կը շինեն (21)»: Քոնիայի մէջ իսկ Հայերը լաւագոյն արհեստաւորներն էին եւ ունին մինչեւ այժմ Հասած Հայ Հանձարի գեղարուեստական արտադրութիւններ: Ըստ իս կարելի է սպառնուցանել նոյն իսկ որ Քոնիայի արտադրութիւն սեպուած կարգ մը Հին գորգեր որ այժմ կան զանազան Հաւաքմանց մէջ, Հայ մատենաբան արդիւնք են: Վիեննայի մէջ (1929ին) ցոյց տրուեցաւ Հատորիկ մը Հրատարակուած 1895ին ի Պերլի, գերման լեզուաւ, ուր կը խօսուի 1202ին շինուած գորգի մը մասին որուն վրայ կար մշատակարան մըն ալ: Գերմաներէն չգիտնալու կը ցաւի մ որ այդ ուսումնասիրութիւնէն չկրցայ օգտուիլ: Գորգին կակականը տեսած չըլլալով՝ դժուար պիտի ըլլայ ինծի Համար որ եւ կարծիք յայտնել անոր Հնութեան վրայօք: 1202էն Հայկական արձանագրութեամբ գորգ մը մեծ նպաստ մը կարելի է սեպել Հայ գորգաշինութեան պատմութեան Համար:

«Գալիչէ է Նուազակահան բառին Գալի, եւ նշանակէ փոքրիկ խալի. քիչիւք խալի:»
 21/ The Travees of Marco Polo, New York, 1926, էջ 24:

ԺԴ. եւ ԺԵ. դարերուն Հայ բառարանները ունին Դոգք բառը: Ձեռագիրներու անձնական Հաւաքածոյն մէջ այս դարերէն Հասած երկու տարբեր ձեռագիր բառարաններու մէջ կը Հանդիպիմ «գորգ, կապերո», «գորգ, ծածկոյթ», «գորգ, կապերո», «գործ ստաշնութեան»:

ԺԵ. դարուն մասին խօսած աստեա կ'ուզեմ կարգ մը կէտեր նկատի առնել: Կ'արժէ ուսումնասիրել ծագումը փոլնիական «Փօլոնէզ» կոչումը մետաքս գորգերուն, Ըստ տարբեր Հաւաստութեան կը տեսնեմ թէ անոնք շինուած են Շահ Ապաի Հրամանաւ Խալահանի մէջ: Ձմռանք յիշել թէ այս գորգերուն շինութեան սկզբնաւորութեանց կը դիպի այս Շահին կողմէ բռնութեամբ 20,000 տուն Հայոց Երարտեան նահանգէն Պարսկաստան եւ Խալահան տեղահանուելուն: Ուրիշ կէտ մըն ալ. կը յիշուի թէ Շահ Ապա փարպետներ դրկեց Հռոմ եւրոպական գեղարուեստ ուսումնասիրելու Համար. ո՞վ էին անոնք, անտարակոյս կան անոնց մասին վկայութիւններ, կան զուցէ անոնց անունները, որոնք մեծ լոյս կրնան սփռել: Հաւանական է որ անոնք գորգաշինութեան Հայ փարպետներ եղած ըլլան: Ուրիշներ ալ կը Հաւատան թէ (22) փոլնիական գորգերը շինուած են նոյն իսկ Փոլոնիոյ մէջ Պարսկաստանէն բերուած գորգի փարպետներու ձեռքով, որոնք քաջալերուած եւ Փոլնիացի Մէրշէրքի անուն մէկու մը առաջնորդութեամբ Լեհաստան ներմուծուած էին: Դժուար թէ մոլեռանդ մահճետական Պարսիկը Հռոմ կամ Լեհաստան դար, ենթարկուէր քրիստոնեայ ուժերու կամքին եւ այն ալ յանդիմ գորգաշինութեան գեղարուեստին: Արդէն բազմոյս տեսած ենք թէ Հայք Պարսկաստանէն կամ Թուրքիայէն եւրոպա եկած են եւ ճանչցուած են միայն իբր Պարսիկ կամ Թուրք: Անկէ զատ իմ Հետաքրքրութիւնս դարձեցուցած են նաեւ ԺԵ. դարուն շինուած Թրանսիլվանիան գորգերը, շինուած Թրանսիլվանիոյ մէջ. բայց որո՞ւ կողմէ, անտարակոյս միայն Բրետիլքիներու արտադրութիւնը կրնան սեպուիլ, իրենց ամէն կերպով արեւելեան գորգերու նմանութեան Համար: Արդ Թրանսիլվանիոյ մէջ Արեւելքի ըլլալով միայն ստուարաթիւ Հայ գաղութները գոյութիւն ունէին: Ես այդ տեսակ գորգերէն միայն երկու Հատ եմ տեսած, որոնք

գեղարուեստական յղացմանց խառնուրդ ճը կը ներկայացնեն (233):

Այս դարուն Հայ ծառենագրութեան ձեշ ստէպ կարելի է Հանդիպիլ Խալիլի կամ գորգի յիշատակութեան, անկարեւոր կամ անուանական կերպով եղած, օրինակ Փ. Կամարեցու ժամանակագրութեան ձեշ:

Յաւալի է նկատել որ Հայ Գեղարուեստի արտադրիչները քիչ անգամ ստորագրած են իրենց արտադրութիւնները. ըստ սովորութեան սատարողը միշտ եւ ամենէն առաջ յիշուած է իր պարագաներով, եւ Հազիւ երբեք արտադրիչը անուանական կերպով ծանօթացուած է: Գուցէ այս է պատճառը որ Հնաշալի կերպով մաղկուած բազմաթիւ չեռագիրներուն բաղդատմամբ շատ ճշդիմ թիւ ճը ծաղկողներու ծանօթ է մեղի: Նոյնը նաեւ գորգերու մասին, իբր Հայկական ծանօթ բառական թուով գորգերուն ձեշ միայն ձեկ քանի Հատ կան ուր շինողին անունը եւ արտադրութեան տարին յիշուած է: 1202էն կարծեցեալ գորգէն զատ գորգ ճըն ալ Հասած է 1700էն որուն վրայ կայ սա բոլորգիր երկտող յիշատակարանը (24):

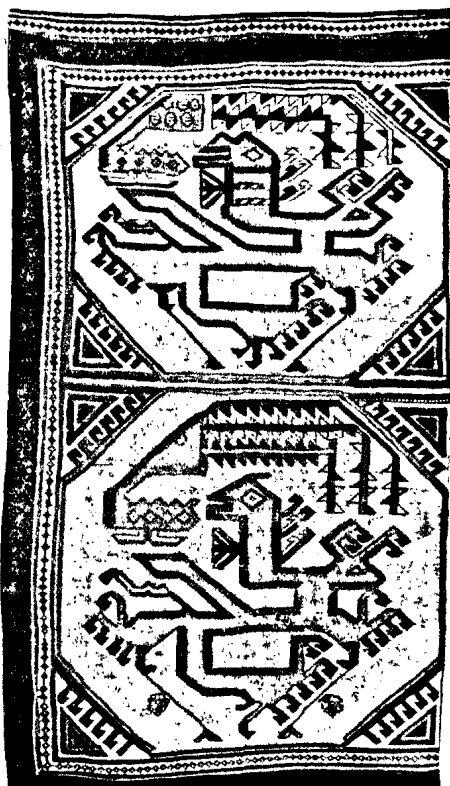
«Ես Գուհարս մեղօք լի Հոգովս տկար ես նորՀ(ա)ս ձեռամբ իմով գ(ր)ծեցի ով կարգայ ձեկ բերան ողորմի սցի թ. ՌՃԻԹ (1149—1700)»:

Ըլլալու են ուրիշներ ալ, բայց առ այժմ մեղի միայն այսքանը ծանօթ է: Անտարակոյս Էջմիածին եւ Երուսաղէմ վանքապատկան Հարստութեանց ձեշ կան Հայկական արժէքաւոր գորգեր ալ որոնցմէ նպաստ կարելի ըլլայ ստանալ նիւթիս Համար:

Հայկական սրբատեղիներուն ձեշ գորգ գործածելու սովորութիւնը շատ կանուխ ժամանակներէն գոյութիւն ունէր անտարակոյս եւ ատոր Համար վկայութիւններ ալ չեն պակսիր: Կիրակոս Գանձակեցու վկայութիւնը թիւն որոշ կերպով գորգի մասին եղած է, սակայն կասկածիլ կուտայ թէ ժ.թ.

[23] Catalogue of Second Exhibition of Oriental Carpets and Rugs of Jekyll Collection, London, 1920, էջ 50 եւ 50, կամ գորգ թիւ 284 եւ 308:

[24] Այս գորգը կը գտնուի Victoria and Albert Museum: Յիշատակարանը Նորայր Բիւզանդացին ալ կարդացած է, բայց իբր ՈՃԻԹ (1120) — 1680: Կոթմանիկ ՈՃԻԹ (1149) — 1700) ին, ինչպէս որ Տեար Սաղըզեան ալ դիտել կուտայ:

Փոքր Ասիոյ Վիսապուլ ու Փիւնիկով Գորգ,
Գայգըր Ֆրիսիի Մուզեոյի մէջ, Պերլին

դարուն արդէն Հայ եկեղեցիները գորգ կը գործածէին: Դարձեալ օտար ճը կը վկայէ. 1576ին Տ. Von Gerlach ծովափի Ս. Գեորգ եկեղեցին այցելած ատեն կը տեսնէ որ «Պարբարքը կապերսի ճը վրայ կեցած է եղեր բապիկ ոտքերով (25)»: Ուրիշ յիշատակութիւն ճըն ալ կայ Ֆրիւիլէի Ս. Գեորգ եկեղեցւոյն նուիրատուներու ցանկին ձեշ, որոնք 1677ին այց եկեղեցւոյն կ'ընեն կարգ ճը նուիրատուութիւններ. «Ասուած լուստու-

[25] Գ. Հնասէր, Հայաստանի եղնակ, 1928, էջ 151:

բեպեղ զհոգիս ննջեցելոց Մկրտչին Անկիւրցի, ետ յիշատակ ձի կապերա (26)»։ Անտարադոյս ուրիշ- ներ ալ կան. այս վկայութիւնները կրնան ցոյց տալ նաեւ Հայ եկեղեցւոյ ազդեցութիւնը Հայկական դորգերու դժագրութեանց ձէջ, որով եւ կարելի կ'ըլլայ լուսաբանել դժագրական շատ ճր անձնկներ ձեւեր որոնք գորգերու բազմաթիւ գազանիքներուն ծառ կը կազմեն։

Միջանկեալ կ'ուզեմ աւելցնել թէ իրապէս զբ- դոհ մնացի աչե խճողուած եւ անկանոն կազմու- թեան ծառին որ կը տիրէ ձեր Վենետիկեան, Վիեն- նական եւ Երուսաղէմեան ինն առաքեալներու Հա-ւաքմանց ձէջ, թէեւ խիստ մաքուր եւ գուրգու- բանքով պահուած։ Ամենքն ալ ունին նոյն գանգա- տը թէ «տեղ կը պակսի» ծանաւանդ դրամ՝ զանոնք կանոնաւոր եւ նպատաւոր կերպով ներկայանալի Հաւաքմանց վերածելու. արդարեւ դրամ պէտք է ապակեղարաններ շինելու, եւ ծանաւանդ դրամ պէտք է լարմար, ամէն բանէ պաշտպանուած, նոյն խի կ'ընծայէն, սրահներ ու շէնքեր ունենալու։ Համար։ Կը Հաւատամ որ Երուսաղէմի վերջին շի- նութեանց միջոցաւ Հոն պահանջները մասամբ կը գոհացուին։

126) Յիշատակարան մը 1677էն, Ֆիլիպէի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն վրայօք. Յ. Քիւրտեան, Բաղմաւէտ, 1930, էջ 164։

Մինչեւ ԺԹ. դար Հայք Հայաստանի ձե- կ'արտադրէին գորգ։ Գ. Եպսկ. Սրուանձտեանց, խօ- սելով Սեբաստիոյ վրայօք, անոր բերքերուն կարգին կը յիշէ. «Աղէկ կարպետ (քիլիճ) եւ Քիւրտի գորգ (խալի) կը գործեն (27)»։

Նոյն Հեղինակը Տիգրանակերտի ծառին կը վկայէ՝ ի ձէջ այլոց՝ «Կ'արտադրէ բուրդ, կարպետ եւ այլ փառցներ (28)»։ Ուրիշ ուղեգիր մը կ'ըսէ թէ՝ «Ի Բարբրդ կը գործուին նաեւ այլ եւ այլ տեսակ գորգեր (29)»։

Ըյաքան Գորգաշինութեան ի Հայս պատմակա- նին ծառին։

Յ. Քիւրտեան

Ուիլիթա, 1930 Ապրիլ

(Շարունակելի)

127) Թորոս Աղբաբ, Ա. մաս, էջ 168։ Հրատ. Կ. Պոլիս, 1879։

128) Նոյն, էջ 224։

129) Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայ գաւառս, Մ. Կ. Միքայիլովեան, հրատ. Կ. Պո- լիս, 1884, Ա. մաս, էջ 14։